

O bosanskim muhadžirima, povratnicima iz Turske u vrijeme austrougarske uprave

(Prilog historiji migracija u sjeveroistočnoj Bosni)

MINA KUJOVIĆ

.....

AUSTROUGARSKA OKUPACIJA Bosne i Hercegovine 1878. godine izazvala je jak pokret iseljavanja muslimanskog stanovništva u Tursku i druge krajeve pod njenom upravom, naročito u Sandžak i Makedoniju. Tačan broj iseljenih, nažalost, nije nikada utvrđen. Računa se da je tokom austrougarske uprave iz Bosne i Hercegovine u Tursku odselilo oko 140.000 Bošnjaka. Bio je to ne samo izraz neprihvatanja novog stanja, nego i znak duboke duhovne povezanosti tog stanovništva sa Turskom.¹

Bošnjaci su se kontinuirano iseljavali iz svih dijelova Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. pa čak do iza 1945. godine. U pojedinim periodima iseljavanje je bilo intenzivnije, pa historičari govore o valovima koji su bili izazvani vjerskim i političkim razlozima.²

Tokom 40 godina austrougarske uprave zabilježena su tri velika vala iseljavanja: prvi, nakon 1882. godine, drugi, u periodu borbe za vjersku i kulturnu autonomiju, početkom 20. stoljeća i treći, nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine. Mnogo je razloga zbog kojih su naši ljudi ostavljali zavičaj, prodavali imovinu u besćenje, pa sami ili sa cijelom familijom odlazili u muhadžirsku nezvjesnost. Prva dva velika iseljenička vala bila su motivirana, prije svega, vjerskim razlozima i strahom od mobilizacije,³ dok je posljednji

Glasniku Rijaseta islamske zajednice 1999. godine, br. 5 i 6, navodi da je od 1878. do 1945. iz Bosne i Hercegovine iselilo od 100.000 do 300.000 Bošnjaka. Najmasovnija iseljavanja su se odvijala u pet valova: 1) neposredno po ugušenju Hercegovačkog ustanka, 1882. godine, 2) u toku borbe za vjersko-kulturnu autonomiju 1900. - 1908. godine, 3) poslije aneksije Bosne i Hercegovine, 1908. godine, 4) u vrijeme sprovođenja jugoslovenske agrarne reforme, poslije 1918. godine i 5) nakon završetka Drugog svjetskog rata i izvršenih promjena poslije 1945. godine.

¹ Ilijaš Hadžibegović, *Moderne migracije u BiH i nacionalni odnosi, Prilozi instituta za istoriju*, XXII, 23, Sarajevo 1987.

² Smail Balić u svom radu *Bošnjaci u inostranstvu (pustolovi, iseljenici, prognanici)*, koji je objavljen u

³ I. Hadžibegović u navedenom radu na str. 64, u vezi sa vjerskim motivima iseljavanja. između ostalog,

bio više politički uzrokovan.¹

O MUHADŽIRIMA "POVRATNICIMA"

Okupacija Bosne i Hercegovine bila je ne samo veliki zaokret, već pravi šok za pripadnike islamske vjere, Bošnjake, koji su se teško mirili sa činjenicom da su se odjednom našli u hrišćanskoj državi. Njima je s jedne strane uništena politička snaga, a s druge strane, vjerske i kulturne vrijednosti su im bile izložene širokom utjecaju zapadnog svijeta. Okupacijom, islamska zajednica, do tada izdvojena i homogena, teško je prihvatila novo stanje, čak ga se i plašila. Zbog toga je proces iseljavanja (bježanja od kaurške vlasti) započeo odmah nakon okupacije. Procjenjuje se da je za 40 godina austrougarske uprave iz Bosne i Hercegovine iselilo oko 150.000 muslimana. Po popisu stanovništva iz 1879. godine, prvom poslije okupacije, u Bosni i Hercegovini je živjelo 448.613 muslimana ili blizu 39% ukupnog stanovništva. Po posljednjem popisu iz 1910. godine, taj je procenat opao na 32,25%.²

Iseljavanja nisu imala organizirani karakter, odvijala su se potpuno stihijski, uz velike teškoće i žrtve. Mnogi su u bescjenje prodavali imovinu i odlazili u neizvjesnost³.

navodi: *Poslije okupacije javlja se jak pokret za seobu u Tursku, da se ne živi pod nevjernikom i da se sklanja onamo gdje još sultan vlada.* Kad je 1882. godine uveden Zakon o općoj mobilizaciji, poznat kao Vojni zakon, javio se novi val kako bi se izbjegla tzv. soldacija. *Izvjestaji o upravi u BiH*, Zagreb, 1906.

¹ Bosanskohercegovački muslimani su bili razočarani jer je Austro-Ugarska, kako su mislili, trajno dobila Bosnu i Hercegovinu. I pored mnogobrojnih apela za ostanak kako iz Bosne i Hercegovine tako i iz Turske, mnogobrojne familije su odselile. Opširnije vidi: Murat Ramadanović, Bosanska emigracija u Osmanskom carstvu i sultanov suverenitet u Bosni i Hercegovini, *Znakovi vremena*, Sarajevo, 2000. str. 318 - 335

² Smail Balić, Okupacija 1878. i muslimani Bosne, *Glasnik Rijaseta islamske zajednice* br. 11-12, Sarajevo 2000.

³ Uvijek je bilo onih koji su nastojali da zarade na tuđoj nevolji. Oni koji su bili spremni da kupe nečije imanja u bscjenje plaćali su ljude koji su bili "pravi agitatori" i nagovarali ljude da sele. Pričali

Nova uprava u početku nije ništa poduzimala da to iseljavanje zaustavi, ali je kasnijim mjerama nastojala da ga bar umanjí.⁴

Po dolasku u Tursku, bosanski muslimani su naseljavani u malarične predjele i smještani u neuslovne kuće, samo ako su imali familiju. Dobijali su i jako skromnu novčanu pomoć tokom prve godine.⁵ Nakon 1878. godine u Anadoliji su nastajale naseobine Bošnjaka na prostoru od Smirne do Eskišehera, oko Burse, Jenišehera, oko Ankare i u samom Istanbulu. Predjeli koji su određeni za bosanske muhadžire bili su močvarni, malarični, kuće male i vlažne, a zemlja neplodna.⁶ Samo su rijetki, uglavnom oni koji su imali vlastiti novac, mogli ostati u Carigradu. Ostali su o trošku države otpremeni na lokacije koje su bile ucrtane u državnim planovima. Svaki deseti useljenik je podlegao bolestima zbog teških klimatskih uvjeta. Zbog toga su mnogi muhadžiri poželjeli povratak u zavičaj. U periodu od 1882. do 1905. vratilo se 2027 osoba koje su imale status iseljenika i 617 u statusu bjegunaca. Po tome je rekordna bila 1902. go-

su o nevoljama muslimana pod "kaurskom" upravom, o ljepotama Turske i o tome šta će sve dobiti kad tamo odu. Bilo je i onih koji su odgovarali ljudima da ne sele, a među njima se naročito isticao tuzlanski muftija i prvi reisu-ul-ulema Mehmed Teufik Azapagić.

⁴ U Izvještajima o upravi u Bosni i Hercegovini za 1906. navodi se da je samo 1882., nakon uvođenja Vojnog zakona, iz Bosne i Hercegovine iselilo oko 8.000 "duša". Zemaljska vlada je zbog toga, 11. 10. 1883. godine, uvela stroge norme za dodjeljivanje dozvole za iseljenje, kako bi bar umanjila iseljavanje. Iako ga nije mogla zaustaviti. Svim kotarskim uredima upućen je raspis sa jasnim uputama šta sve iseljenik mora obezbjediti da bi dobio dozvolu za iseljenje: *Radi toga privezana je dozvola za iseljavanje za dokaz, da li je molitelj za seobu ispunio možda svoju dužnost prema državi ili privatnijem osobama i da li ima potrebitih sredstava za put. Svaki iselitelj, morao je potpisati zapisnik, po kojem se na to upozorava, da u slučaju seobe gubi svoje zavičajno pravo, da se smatra kao inozemac i da se samo na naročitu, otprije zamoljenu dozvolu smije opet u svoj zavičaj vratiti.* Izvještaji...str. 9 i 10

⁵ Mina Kujović, Prilog historiji migracija u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Rijaseta islamske zajednice*, 3 - 4, Sarajevo 2004. str. 317-330

⁶ Isto

dina: 713 iseljenika i 318 bjegunaca. Za jedan broj povratnika Zemaljska vlada je podigla tri nova sela u okruženju Prnjavora.¹

Naglo povećanje broja povratnika, među kojima je najviše bilo bjegunaca momaka uslijedilo je poslije 1900. godine. Neoženjeni momci i ljudi bez familije, samci, po dolasku u Tursku nisu dobijali ni kuću ni zemlju. Samo neznatnu novčanu potporu dobijali su tokom prve godine, potom su morali sami da se snalaze "za život". Kako nisu znali jezik, uglavnom nepismeni i bez zanata, teško su nalazili zaposlenje kao izvor egzistencije. Najčešće su radili kod Bosanaca, onih koji su otišli ranije i koji su se uspjeli snaći, odnosno steći neku imovinu. Mnogi povratnici su govorili da ih lokalno stanovništvo nije dobro namjerno gledalo. Zemaljska vlada je željela da sazna zbog čega su se muhadžiri vraćali, pa je početkom 1902. godine uputila raspis svim kotarskim uredima da saslušaju povratnike i da joj dostavljaju zapisnike sa tih saslušanja.²

ZAPISNICI O SASLUŠANJU POVRATNIKA

Kako su povratnici morali da odgovore na precizno utvrđena pitanja (zašto su otišli, kako su putovali u odlasku i povratku, kako su u Turskoj primljeni, zašto su se vratili, te od čega će i kod koga će živjeti nakon povratka), zapisnici su, po svom sadržaju uglavnom, slični. Skoro svi povratnici su izjavljivali da im klima – tamošnja "hava" nije odgovarala, da su u Maloj Aziji dobili neplodnu zemlju, da su kuće koje su im dodjeljivane male i neuslovne, da su morali mnogo da raditi za bi jedne nadnice, da su u povratku dobijali određenu novčanu pomoć od austrougarskih konzulata u Carigradu, Izmiru, Skoplju, Nišu i Beogradu. Mnogi su u zapisnik izjavili da su se morali vraćati pješice. Niti u jednom zapisniku nije navedeno da su u Tursku pobjegli iz političkih razloga. Želju za boljim životom navodili su kao najčešći razlog za odla-

zak – bjegstvo u Tursku. Čuli su priče kako se tamo, u Turskoj, dobro živi, kako je sve jeftino i kako turski sultan svakom muhadžiru "džabe daje kuću i zemlju".³

U Arhivu Bosne i Hercegovine sačuvano je 296 takvih zapisnika.⁴ Pisani su latinicom, bosanskim jezikom i veoma su čitljivi. Sastavljeni su u skoro svim kotarskim uredima Bosne i Hercegovine, a najviše ih je iz Bosanske Krajine. Uvidom u sadržaj tih zapisnika možemo zaključiti sljedeće: Povratničku populaciju iz Turske (95%), čine mladići koji su pobjegli bez putovnica i odobrenja austrougarskih vlasti u nadi da će tamo steći imovinu ili ostvariti dobru zaradu. Kako je Turska dodjeljivala zemlju i kuće samo muhadžirima sa djecom, neoženjenim mladićima i samcima bilo je teško da se snađu, bez zanata, bez znanja jezika, uglavnom nepismeni... Samo nekoliko njih mogli su svoje izjave koje su davali pred službenicima u kotarskim uredima potpisati. Kod kuće nisu imali imanje i samo njih nekoliko je izjavilo da su ponijeli nešto para iz Bosne i Hercegovine.

Prema naredbi Zemaljske vlade, povratnici su morali da odgovore na sljedeća pitanja: zašto su odselili, odnosno pobjegli i da li ih je neko nagovorio, kojim putem, odnosno kako su putovali, kako su prihvaćeni u Turskoj i od čega su živjeli i zašto su se vratili i ko im je pomogao povratak.⁵

Među sačuvanih 296 zapisnika, 42 su sastavljena u kotarskim uredima sjeveroistočne Bosne. Od 42 povratnika iz gradova u sjeveroistočnoj Bosni, samo su šestorica bili sposobni i mogli su da potpišu svoje izjave, dok je samo jedan izjavio da ima kolarski zanat.

Radi ilustracije, u nastavku ovoga rada, donosimo samo kratke napomene o tim zapisnicima (mjesto, datum, ime i prezime povratnika i da li su bili pismeni te razloge odlaska ili povratka), a dva, koji su sastavljeni u Kotarskom uredu u Gračanici donosimo u cjelini.

³ . M. Kujović, *na.v rad*

⁴ ABH, ZVS - Zapisnici su adaptirani u zasebnoj fascikli pod nazivom: *Saslušanje iseljenika u Tursku*. Nose brojeve od 1 do 195, budući da se pod nekim brojevima nalaze po dva ili tri zapisnika.

⁵ *Isto*

¹ Smail Balić, n. dj. str. 459

² Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS) prezidijalni spis 802/1902.

Bosansko-turska granica, Metalka 2903. (iz knjige: Berislav Sekelj, "Poštanska povijest Bosne i Hercegovine 1878.-1918."; Zagreb 2005; str. 147)

1. (95.)¹ Kotarski ured u Bijeljini, 5.10. 1902. godine: Huso Medinić iz Bijeljine, nepismen, pobjegao u Tursku 1901. godine da bi izbjegao rgrutaciju. Vratio se jer nije podnosio tamošnju klimu, pa je stalno bio "grozničav";

2. (96.) Kotarski ured u Bijeljini, 10.10. 1902. godine: Aljo Mujbegović iz Bijeljine, nepismen, pobjegao u Tursku u proljeće 1901. godine na poziv brata Šemse. Vratio se jer su nadnice bile niske pa je teško živio. Navodi da je u povratku putovao pješice od kasabe do kasabe - negdje proseći za hranu, a negdje je radio po nekoliko dana;

3. (97.) Kotarski ured u Bijeljini 9.10. 1902. godine: Aljo Bjeličević iz Janje, nepismen;

4. (98.) Kotarski ured u Bijeljini, 27. 9. 1902. godine: Aljo Bošnjaković, nepismen, u Tursku pobjegao 1900. godine sa bratićem Huremom Bošnjakovićem. U Ankari je boravio šest mjeseci. Tu je dobijao 12 kr dnevno i imao je besplatno noćivanje u nekoj medresi koju su koristili muhadžiri. Iz Ankare je ot-

putovao u Adapazar, gdje je služio osam mjeseci kod nekog Čerkeza za 40 groša mjesečno. Od tog novca nije mogao ni odjeću kupiti. Bio je stalno "grozničav", pa je otputovao u Ušćup. Tu se sastao sa Mujom Ibrićem, rodom iz Janje, koji je živio u Bijeljini. Obratili su se austrougarskom Konzulatu da im izda putovnice za povratak u Bosnu i da im da novac za putni trošak. Dobili su po 10 kr i otputovali za Niš, gdje su od Konzulata ponovo dobili po 13 gr. Kupio je kartu do Ristovca, a odatle je išao pješke do Beograda, jer je Mujo ostao u Nišu. Aljo je izjavio da ga je na bjegstvo nagovorio Suljo Srebrenica, koji je također pobjegao u Tursku. Obećao mu je da će tamo kupiti zemlju i uzeti ga kao sina;

5. (100.) Kotarski ured Bijeljina, 14.10. 1902. godine: Aljo Palamarević iz Brezovog Polja, nepismen, nije zapamtio roditelje, a u Tursku (Brusa) ga je pozvala tetka. Tamo je pobjegao 1900. godine, ali se nije snašao. Radio je kao sluga u Indželu kod Ahmetage Lakišića iz Mostara, a nakon povrata kod Dervišbega Pašića;

6. (101.) Kotarski ured Zvornik, 14.10. 1902. godine: Hasan Cekić iz Zvornika, ne-

¹ ABH, ZVS, *Zapisnici o saslušanju iseljenika u Tursku, 1902.* - broj u zagradi odnosi se na redni broj zapisnika u fascikli.

pismen, pobjegao u Tursku 1901. godine pošto je čuo da se tamo dobro živi;

7. (103.) Kotarski ured Donja Tuzla, 19.8. 1902. godine: Mujo Mašić iz Đurdevika, star 30 godina, pismen, u Tursku pobjegao sa ženom Sejdom 1901. godine. U Đurdeviku radio u hanu, gdje je slušao priče kako turski car svim doseljenicima iz Bosne daje zemlju, dvije krave, 8 koza i kuću;

8. (104.) Kotarski ured Donja Tuzla, 19.8. 1902. godine: Mehmed Kibrić(?), 40 godina star, nepismen, iz Lukavice (Lukavca?), oženjen – žena Nura, bez djece. U Tursku ga pozvao Hamza Šabanović iz Bijeljine. Kako je bio bez imetka, nadao se da će ga tamo steći, jer je čuo da muhadžiri dobijaju: “zemlju, mal i kuću”. Nakon detaljnog opisa puta u Tursku i potucanja po Maloj Aziji, Mehmed je, između ostalog, zapisničaru izjavio: “U Čajpazaru smo dobijali na dan 20 para za hljeb, tako da smo morali prosjačiti da ne umremo od gladi.” Nakon povratka, živjet će u Lukavici (Lukavcu?) kod brata i pomagati mu oko zemljoradnje;

9. (105.) Kotarski ured Bijeljina, 16. 10. 1902. godine: Idriz Čibukčić iz Bijeljine, nepismen, takođe je nasjeo na priče o blagodetima za muhadžire u Turskoj, pa je 1900. godine pobjegao preko Drine. U Adapazaru je služio kod Smajlbega Buljukulovića iz Brčkog, sve do povratka u Bijeljinu. Odslužio je vojsku 1899. godine;

10. (106.) Kotarski ured Gradačac, 2.1. 0. 1902. godine: Avdo Handžić iz Gradačca, nepismen, pobjegao 1900. godine sa Nurijom Rušidovićem preko Brčkog u Beograd, pa u Carigrad (Stambol);

11. (106) Kotarska ispostava u Orašju, 5.10. 1902. godine: Sadik Beširović iz Orašja, nepismen, pobjegao na nagovor Ibrahima Omerovića iz Orašja u augustu 1900. U zapisnik je izjavio da je iz Carigrada na “državni trošak” otputovao u Malu Aziju. Radio kao sluga i vratio se od ušteđenih para;

12. (111.) Kotarski ured Kladanj, 5. 5. 1902. godine: Ibrahim Husić iz Stupne, nepismen, 1901. godine, otišao u Tursku sa familijom (otac, majka i sestra). Kad su tamo došli, dobili su samo malu kućicu, a “hava” im nije

odgovarala, pa su odlučili da se vrate. Ibrahim je zapisničaru izjavio da su iseljenici koji su u odselili prije pet godine dobili i zemlju, ali lošeg kvaliteta;

13. (112) Kotarski ured Gračanica, 11. 9. 1902. godine: Hamid Aganović iz Gračanice je jedan od rijetkih koji je potpisao zapisnik o svom odlasku u Tursku i povratku u voljeni grad. Donosimo tekst zapisnika u cjelini: *Godine 1900. zatražio sam na tri godine inozemnu putnicu. Visoka zemaljska vlada u Sarajevu izdala mi je takvu ali samo na 1 godinu – sa tom putnicom uputio sam se iste godine odmah iza Bajrama u Carigrad. U Carigradu stupio sam u Ekmekčiolu medresu Šehzade džamije, tek onda kad sam obišao Angoru, Sirrihisar, Brusu, Bajruk, Uskup ... Ova sam mjesta obilazio, da skupim štogod para da mognem lakše živjeti kad se opet u Carigrad vratim. Skupio sam što kod turkuša a što kod muhadžira svega 3 lire. U Sirrihisaru sastao sam se sa hadži Mahmutom Keljićem iseljenikom iz Gračanice. Kazivao mi je da je kuću dobio od cara džabe, ali je pri svemu nezadovoljan i to kaže da bi se sada povratio. U Uskupu bio sam sa Mehagom Mulamehićem, te mi je pričao da je sultan učinio odredbu na valiju da mu dade kakav bizmet. Je li dobio, ne znam, jer sam se tamo kratko vrijeme zabavio. Ovaj Mehaga kazivao mi je također, da će nastojati da se u Gračanicu opet povrati. Kad sam ova mjesta obišao, povratio sam se u Carigrad, gdje sam u rečenoj medresi na ramazan sve do 1. Džumadel-ulla ove godine bio. Iz Carigrada sam krenuo ovamo pješice te sam išao 15 dana pješice do Uskupa. U Uskupu navratio sam se u austrougarski konzulat te sam dobio 1 forintu i tako sam mogao doputovati do Niša. U Nišu kod konzulata dobio sam 15 groša te sam tako putovao 3 dana pješice do Biograda. U Biogradu dobio sam kod konzulata podvoznu kartu do Zemuna. U Zemunu dobio sam podvoznu kartu do Bosanskog Broda, a u Brodu opet takovu do Gračanice. Mogu primijetiti da sam moj posao sa kojim sam odavde otputovao u Carigrad izgubio. Ispao mi je u Denjiz te umalo i ja nisam u more se stisko da me nije jedan drugi održao...*

14. (113.) Kotarski ured u Kladnju, 11. 9. 1902. godine: Ibrahim Bajrić iz Kladnja, nepismen, pobjegao je u Tursku da se uvjeri da

li je tamo zaista tako dobro i jeftino živjeti kako se priča. Po dolasku u Tursku brzo se razočarao jer je dobio kamenitu zemlju koja se nije mogla obrađivati.. Da bi preživio, radio je na nadnicu koju je teško dobijao.. Kad je potrošio i "zadnju paru" novca koji je iz Bosne donio, vratio se pješice sa ženom "gol i bos." Na kraju svog iskaza naglašava: *U Turskoj je propast za naš narod jer svi naši iseljenici koji svojih para nemaju i koji od nikakve pripomoći ne dobijaju, trpe tamo najveću bijedu i nevolju, pate se gladni;*

15. (115.) Kotarski ured u Brčkom, 24. 3. 1902. godine: Omer Mulaomerović iz Čelića, nepismen, u Bosnu se vratio pješice, a u Tursku je otišao na nagovor Mehmeda Čifakovića i Alije Ibrišimovića iz Čelića;

16. (116.) Kotarski ured u Zvorniku, 17. 11. 1902. godine: Hrusten Hasibegović iz Skočića, pismen, u Tursku je otišao 1901. godine sa familijom (otac Maho, majka Mejra, braća Muradif i Mehmed, te sestra Saima). Tamo je radio kod Šerifa Šerifovića iz Kladnja, koji je u kasabi Hajman imao kolarsku radnju. Između ostalih opisa putovanja i patnji, navodi da je ta kasaba mala (otprilike kao Kozluk) pa su ljudi "stješnjeni" i skoro svi "fukare". Kako nije mogao da se tamo obikne sam se vratio, ima zanat i neće nikom biti na teretu.

17. (117.) Kotarski ured u Kladnju, 21. 11. 1902. godine: Rašid Čavkanović iz Kladnja, nepismen, u Tursku pobjegao jer je "nasjeo pričama o tamošnjem bonluku";

18. (118.) Kotarski ured u Kladnju, 12. 11. 1902. godine: Selman Kaljić iz Noćajevića, nepismen, pobjegao je u Tursku iz radoznalosti, a vratio se razočaran pješice i uz pomoć austrougarskih konzulata u Carigradu, Nišu i Beogradu;

19. (119.) Kotarski ured u Bijeljini, 18. 11. 1902. godine: Mustafa Duraković iz Janje, nepismen, u Tursku pobjegao sa Nazifom Redžićem;

20. (120.) Kotarski ured u Bijeljini, 11. 11. 1902. godine: Osman Čutarović iz Turskih Janjara, nepismen, pobjegao u Tursku da traži brata, kojeg nije našao pa se vratio;

21. (120.) Kotarski ured u Tešnju, (bez datuma) Hamdo Aličehajić iz Tešnja, pismen,

otišao u Tursku u nadi za bolji život. Tamo boravio dvije godine;

22. (121.) Kotarski ured u Bijeljini, 2. 12. 1902. godine: Mehmed Beganović, nepismen, pobjegao sa sestrom Kadom, Suljom Buljubašićem i Salkom Sarajlićem;

23. (122.) Kotarski ured u Donjoj Tuzli, 10. 12. 1902. godine: Suljo Juličević (?), pismen, u Tursku pobjegao 1898. godine, a u Bosnu se vratio zbog majke i brata;

24. (123.) Kotarski ured u Gonjoj Tuzli, 5. 12. 1902. godine: Hasan Mešković, nepismen, otišao u Tursku sa Smajom Berberovićem;

25. (124.) Kotarski ured u Bijeljini, 25. 11. 1902. godine: Agan Alistić (?) iz Bijeljine pobjegao u Tursku 1900. godine sa Talom Redakovićem. Radio u Eskişehru kod Juse i Hruste Kavazovića iz Bijeljine;

26. (125.) Kotarski ured u Donjoj Tuzli, 29. 11. 1902. godine: Osman (Đogo) Mešić iz Gvozdenića, nepismen, sa ženom Fatim iselio u Tursku uz urednu dozvolu. Prodao kuću i zemlju za 300 kruna, osim jednog komada od "3 dana oranja";

27. (126.) Kotarski ured u Bijeljini, 26. 11. 1902. godine: Hakija Mehmedović iz Bijeljine, nepismen, pobjegao 1901. godine sa Abidom Berbićem iz Janje "preko Drine". Služio "soldaciju" od 1893. do 1895. godine;

28. (127.) Kotarski ured u Bijeljini, 4. 12. 1902. godine: Mehmed Mehmedović, nepismen, pobjegao u Tursku kako bi izbjegao regrutaciju. Kad mu je brat Avdo umro, vratio se kući;

29. (128.) Kotarski ured u Brčkom, 29. 12. 1902. godine: Salih Karadarević iz Brčkog, nepismen, prodao kuću, konje i kola, kojima je kirijao, za 100 kruna i sa familijom, 1900. godine, otputovao vozom. Vratio se pješice do Niša;

30. (130.) Kotarski ured u Bijeljini, 5. 12. 1902. godine: Jusuf Mulamustafić, nepismen, odselio 1900. u Adapazar sestroj koja je bila udata za Junuza Junuzovića;

31. (131.) Kotarski ured u Brčkom, 23. 12. 1902. godine: Nazif Nurić iz Brčkog, nepismen, u Brčkom radio kao dimnjačar, na nagovor Huse Gračanlije pobjegao u Tursku.

32. (132.) Kotarski ured u Donjoj Tuzli,

29. 11. 1902. godine: Hasan Hadžihrustić, nepismen, oputovao 1900. u Adapazar kod oca Mehage koji se ponovo oženio. Kako se nije slagao sa maćehom, vratio se majci . Ima braću i imanje u Tuzli;

33. (133.) Kotarski ured u Brčkom, 10. 1. 1903. godine: Mehmed Tosumović, nepismen, oputovao sa sestrom i njezinim mužem. Kako je sestra umrla, on se vratio kući, a zet je sa malom ćerkicom ostao;

34. (134.) Kotarski ured u Donjoj Tuzli, 20. 11. 1902. godine: Mehmed Džindo iz Orahovice, mladić od 24 godine, pismen, zapisničaru je izjavio kako je 1895. godine kao sedamnaestogodišnjak sa drugovima Mustafom Salihspahićem i Muharemagom Kunosićem, preko Brčkog pobjegao u Tursku bez pasoša. Kao razlog, naveo je da se bojaio oca jer mu je iz magaze uzeo 50 forinti i sa drugovima propio;

35. (135.) Kotarski ured u Zvorniku, 13. 12. 1902. godine: Nuriya Serdarević iz Teočaka, nepismen, pobjegao u Tursku 1900. godine zajedno sa amidžićem Azemom i Mehmedom Ramićem iz Teočaka. Vratio se u Teočak i spreman je da odsluži vojni rok i da tu nastavi

vi živjeti na imanju sa majkom i braćom;

36. (136.) Kotarski ured u Gračanici, 3. 1. 1903. godine, donosimo zapisnik u cjelini: *Pristupa na poziv Hanuša Kudurović (Kuduzović ?) iz Gračanice te na pitanje glede njena događanja u Turskoj očituje: Mi smo iselili iz Gračanice prije dvije godine te došli smo kroz Srbiju u Tursku; najprije smo stanovali u Haman Kasabi i zavisili smo od toga što nam turska vlada dadne. Davala nam dnevno po 1,5 groša na odraslu osobu i 20 para na dijete. Ovu plaću davala nam kroz godinu dana. U Haman Kasabi umro moj čovjek Hasan i sinovi Meho i Salko. Nakon godinu dana digla nas turska vlada iz Haman Kasabe u Bašbunar. Tamo dobivamo kuću a od plaće dobijali smo samo 15 para na osobu i po 10 para na dijete. Dok nama turska vlada platila ostali smo ali poslije jednog mjeseca boravka u Bašbunaru ukinuli su nam ovu plaću. Budući da drugih sredstava za uzdržavanje imala nisam zamolila sam putem austrougarskog konzulata za dozvolu povratka.*

37. (139.) Kotarski ured u Kladnju, 13. 1. 1903. godine: Alija Salihović iz Gojsalića, nepismen, odselio prije dvije i po godine sa familijom (otac i braća). U Indolu su dobili

malu kuću, ali je bila veoma memli. "...pošto su sve kuće tamo memli naši ljudi su s ovakih kuća plaho боловали i umirali;"

38. (140.) Kotarski ured u Bijeljini, 1. 11. 1902. godine: Avdo Smajilbegović iz Janje, nepismen, pobjegao u Tursku sa bratom Ibrom jer su željeli da izbjegnu regrutaciju "novačenje";

39. (142.) Kotarski ured u Brčkom, 29. 1. 1903. godine: Abid Mulaosmanović iz Brčkog, nepismen, u Turskoj je proveo sedam godina. Kaže da je radio ako je imao posla, a kako nije onda je prozio;

40. (143. i 144.) Kotarski ured u Gradačcu, 12. 1. 1903. godine: Braća Emin i Suljo Rušidović, nepismeni, iselili su u Tursku 1900. godine sa familijama, pa kako se nisu mogli tamo obiknuti vratili su se. Žele da vrate svoju kuću jer im je sadašnji stanar nije isplatio.

41. (148.) Kotarski ured u Bosanskom Novom, 10. 1. 1903. godine: Ahmed Žmirić, nepismen, 1900. godine iselio u Tursku sa familijom. Kao razlog odlaska navodi svoju "budalastu pamet."

UMJESTO ZAKLJUČKA

Zapisnici o saslušanju povratnika iz Turske su puni "tuge i čemera" onih koji su se odlučili na odlazak (bjegstvo) u tuđu zemlju. Svaki je zapisnik jedna priča - jedna sudbina. Ipak možemo navesti neke činjenice koje su zajedničko iskustvo za većinu muhadžira-povratnika:

1. Razlozi za odlazak: najveći broj povratnika ističe da su otišli na nagovor rođaka i komšija i zbog straha od nove vlasti. Većina je navela kako su čuli da će tamo, u Turskoj dobiti kuću i zemlju, te da su Bošnjaci u milosti turske vlade (cara) i da se tamo dobro živi.

Neki od ispitanih su izjavili da ih niko nije nagovorio na odlazak nego su otišli jer ovdje nisu imali imovine. Niti jedan od ispitanih nije naveo političke razloge ili represiju vlasti. Iz Bosne i Hercegovine u Tursku su odlazili preko Drine i Bosanskog Broda. Neki su odlazili i sa urednim putnim ispravama "putnicama", dok su mladići uglavnom odlazili ilegalno, odnosno bježali, kako bi izbjegli regrutaciju. U povratku su dobijali malu novčanu potporu od austrougarskih konzulata u: Carigradu, Solunu, Skoplju, Nišu i Beogradu.

2. Prihvat bosanskih muhadžira u Turskoj: po dolasku u Tursku obično su se zaustavljali u Ušćupu, gdje su čekali da ih se prikupi dovoljno za dalji put. Nijedan povratnik nije znao objasniti koliko je muhadžira trebalo da se sakupi. Uglavnom su izjavljivali "da nas bude dovoljno". Iz Soluna (Salonike u zapis.) plovili su za Angoru i Stans. Put nisu morali plaćati. Već u Ušćupu počinjali su od turske vlade dobijati pomoć od 20 para. dnevno. U Stansu su oko tri mjeseca dobijali po 30 para dnevno. Većina je izjavila kako im je teško pado baš taj boravak u Stansu jer nisu ništa radili. Bili su smješteni u hanu gdje su se i hranili. Oni koji nisu imali novac, morali su da putuju tamo gdje odredi turska vlada. To su, uglavnom, bili manji gradovi u Maloj Aziji. Kako niko od ispitanih povratnika nije znao turski jezik, teško su mogli da nađu pristojan posao. Uglavnom su radili "na nadnicu" ili kao slugе kod Bosanaca i Hercegovaca koji su iselili ranije i koji su uspjeli da se snađu. Kao razlog za povratak najviše su se žalili na klimu i "njihovu havu". Teško im je bilo i zbog tuđeg jezika, a samo njih nekoliko je bilo pismeno i imalo neki zanat. Mnogi su se žalili kako ih tamošnji narod nije lijepo prihvatio.